Vývoj vzdělanostních nerovností v účasti na politice v Česku a na Slovensku a jejich důsledky pro reprezentaci postojů[1]

Lukáš Linek – Ivan Petrúšek[2]
Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha, Česká republika

Development of Educational Inequalities in Political Participation in Czech Republic and Slovakia and their Implications for Representation of Attitudes. Citizen participation in the political process is a key tenet of democratic government. Using data from post-election surveys covering all post-communist elections and European Social Survey 2002-2014, this paper studies how political participation in the Czech Republic and Slovakia has been stratified based on educational attainment. Educational inequalities in turnout increased substantively in both countries and are currently much more pronounced than in established western democracies. Educational inequalities in non-electoral participation are greater than inequalities in turnout. University graduates participate significantly more often than people of lower educational attainment. In combination with significant differences in attitudes towards income redistribution, gender equality and immigration, unequal participation constitutes conditions for unequal political voice. Nevertheless, this paper shows that educational inequalities in political participation and differences in attitudes do not automatically translate into equally strong distortions in attitude representation.
Sociológia 2018, Vol. 50 (No. 5: 524-549)
https://doi.org/10.31577/sociologia.2018.50.5.20

Key words: *Participation inequality; turnout; non-electoral participation; educational inequality; attitude representation*

Demokracie jako vláda lidu vyžaduje, aby se na ní občané podíleli a tuto vládu spoluvytvářeli. (Dahl 1989; Teorell 2006) Politická participace je v demokraciích hlavním mechanismem, pomocí něhož občané informují politiky o svých zájmech, preferencích a potřebách. Tato participace tak zajišťuje reprezentaci zájmů občanů, díky čemuž dochází k ustavení vazby mezi zájmy občanů a veřejnými politikami. (Verba et al. 1995: 1) Bez politické participace občanů demokracie nemůže fungovat.

Již od počátku zkoumání politické participace se ukazuje, že účast občanů souvisí s jejich sociální pozicí, především vzděláním. (Converse 1972: 324) Verba s kolegy dodává, že vzdělání představuje nejsilnější charakteristiku lidí, která předpovídá jejich politickou aktivitu. (Verba et al. 2003: 13) Studie za studií ukazují, že vzdělaní lidé se účastní různých forem politické participace častěji než méně vzdělaní. (Bovens – Wille 2010; Gallego 2014; Leighley – Nagler 2014; Nie – Junn – Stehlik-Barry 1996; Rosenstone – Hansen 2003; Verba et al. 1978; Verba et al. 1995) Tato souvislost platí i v postkomunistických státech. (Barnes 2006; Smith 2009; Vráblíková 2009)

[1] Studie vznikla za podpory Grantové agentury České republiky v rámci projektu č. P404/13/29032S „Protestující v kontextu: integrovaná a komparativní analýza demokratického občanství v České republice“.
[2] Korespondence: Doc. PhDr. Lukáš Linek, Ph.D., Mgr. Ivan Petrúšek, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. Jilská 1, 11001 Praha 1, Česká republika. E-mail: lukas.linek@soc.cas.cz; ivan.petrusek@soc.cas.cz

Studium vzdělanostních nerovností v politické participaci získává v poslední době na významnosti. Dlouhodobější trendy postihuje literatura, která hovoří o tzv. demokracii lidí s titulem (*diploma democracy*) (Bovens – Wille 2010; Hakhverdian et al. 2012) a formování konfliktní linie založené na vzdělání. (Stubager 2010) Krátkodobější perspektivu mají interpretace významných hlasování z posledních let, která bývají vykládána jako důsledek toho, že politické elity nereflektovaly hlas (především vzdělanostně) znevýhodněných občanů, kteří se často ani politiky neúčastní. Takto jsou mimo jiné vysvětlovány úspěchy populistických politiků, ať už to bylo hlasování o vystoupení Velké Británie z EU, vítězství Donalda Trumpa v prezidentských volbách v USA (Curtice 2017; Goodwin – Milazzo 2017; Inglehart – Norris 2017) či vítězství Miloše Zemana v prezidentských volbách v Česku (Herzmann 2018; Pehe 2018) a volební úspěchy antisystémových uskupení Mariána Kotleby (ĽSNS) a výstředního podnikatele Borise Kollára (Sme rodina) v roce 2016 na Slovensku. (Gyárfášová et al. 2017)

Rostoucí důležitost vzdělání pro politickou participaci kontrastuje s tím, že dosud nejsou popsány vzdělanostní nerovnosti v politické participaci českých a slovenských občanů. Výjimkou je pouze studie Linka (2013), která v dlouhodobé perspektivě zkoumá vzdělanostní podmíněnost volební účasti v Česku a ukazuje rostoucí nerovnosti v účasti v čase. Pro Slovensko taková studie chybí. Stejně tak vývoj vzdělanostních nerovností u nevolebních forem participace dosud nebyl zdokumentován v ani jedné ze zemí. V této studii proto budeme analyzovat vzdělanostní nerovnosti v politické participaci občanů České republiky a Slovenska a jejich vývoj v čase. Pozornost budeme věnovat jak volebním, tak nevolebním formám politické participace.

Vzdělanostní (a jiné statusové) nerovnosti v politické participaci nejsou důležité samy o sobě, ale kvůli jejich důsledkům pro politickou reprezentaci. To, kdo se různých politických aktivit účastní a jaké má zájmy a preference, se podstatným způsobem odráží v obsahu veřejných politik. (Lijphart 1997) Politici totiž mají motivaci vycházet vstříc těm, kteří se politických aktivit účastní a tím pádem je jejich hlas slyšet. (Schlozman et al. 2012; Verba 2003) Skutečnost, že se voleb, demonstrací či podepisování petic účastní spíše více vzdělaní občané, ještě automaticky neznamená, že dochází ke zkreslení informací o preferencích občanů. Jestliže se totiž účastnící a neúčastnící v postojích neodlišují, je signál, který politickou aktivitou občané posílají politické elitě, v zásadě nezkreslený. Problém ale nastává, když se obě skupiny v postojích odlišují. (Gallego 2014: 168-192) Proto se v této studii zaměřujeme i na to, zda se aktivní občané odlišují od neaktivních z hlediska postojů a nakolik tato souvislost závisí na výši vzdělanostních nerovností v politické participaci.

V první části této studie představíme základní koncepty a jejich souvislosti. Nejprve tedy seznámíme čtenáře s tím, jak chápeme politickou participaci a

nerovnosti v ní. Konkrétně se zaměříme na vzdělanostní nerovnosti v politické participaci, důvody jejich vzniku a důsledky pro politickou participaci. Ve druhé části představíme data, operacionalizaci proměnných a analytickou strategii pro zkoumání vzdělanostních nerovností a jejich důsledků pro politickou reprezentaci. Třetí část obsahuje analýzy vývoje vzdělanostních nerovností v politické participaci v Česku a na Slovensku. V navazující části zkoumáme vliv vzdělanostních nerovností v politické participaci na politickou reprezentaci. Zaměřujeme se na rozdíly v politických postojích aktivních a neaktivních jedinců. Na závěr diskutujeme naše zjištění a naznačujeme další cesty, kam směřovat výzkum vzdělanostních nerovností.

Vzdělanostní nerovnosti v politické participaci: definice, koncepty a očekávání

Politickou participaci chápeme jako dobrovolnou aktivitu běžných občanů s cílem ovlivnit politiku. (Viz Teorell et al. 2007b; van Deth 2014; Verba et al. 1995) Tato definice vyžaduje pouze aktivity běžných občanů, což z definice vylučuje aktivity placených profesionálů (politiků, lobbistů, zaměstnanců zájmových skupin). Ačkoli se uvedená definice může zdát relativně bezproblémová, obtíže mohou nastat při konkretizaci toho, co znamená ovlivnit politiku. Tu lze ovlivňovat relativně přímo hlasováním ve volbách, účastí na demonstraci či podpisem petice. Lze ale politiku ovlivňovat politickým konzumerismem, který představuje cílené nakupování výrobků motivované politickými důvody? Někteří autoři tvrdí, že ano. (Viz např. Micheletti 2003; Newman – Bartels 2011) Další příklad nových forem politické participace představuje politický aktivismus na sociálních sítích v podobě sdílení a lajkování článků. (Theocharis 2015) V obecné rovině je definičním znakem těchto nových forem politické participace veřejné vyjádření hodnot a postojů, jehož cílem je politiku ovlivnit. Podmínkou je, aby konkrétní aktivita byla jako politická vnímaná buď společností, nebo alespoň samotnými aktéry. V předkládané studii se sice držíme této širší definice politické participace, analýzy jsou nicméně omezeny tím, jaké indikátory politické participace byly zařazeny do starších dotazníkových šetření, která jsme nuceni z důvodu zaměření na vývoj vzdělanostních nerovností v politické participaci v obou zemích v čase využívat (podrobněji viz následující část).

Demokratické režimy zajišťují formální rovnost občanů v politické participaci, neboť všichni občané mají právo se organizovat a angažovat dle svého uvážení. Princip politické rovnosti je pro demokracii zásadní a vychází z předpokladu, že všechny lidské bytosti mají stejnou vnitřní hodnotu a žádný jedinec tedy není svou vnitřní hodnotou nikomu dalšímu nadřazen. Potřeby a preference každého jedince tudíž musí být zohledněny stejnou měrou a při schvalo-

vání kolektivních rozhodnutí musí docházet k rovnému zvažování zájmů a preferencí všech občanů. (Dahl 2006; Verba 2003; Verba et al. 1995)[3]

Formální rovnost politických práv ovšem neznamená, že členové společnosti automaticky využívají tato práva rovným způsobem. (Verba et al. 1995: 11) Využívání práv totiž vyžaduje zdroje (Verba 2003: 665), nicméně ty, které jsou potřeba k politické participaci, nejsou ve společnosti distribuovány rovnoměrně. Díky tomu vznikají nerovné příležitosti k politické participaci. Například lidé s nízkými příjmy mají menší možnost věnovat peněžitý dar politické straně nebo kandidátovi. Napsání dopisu zvolenému zástupci nebo státnímu úředníkovi vyžaduje jisté zručnosti, kterými nemusí disponovat každý občan. Nerovné příležitosti k politické participaci mohou být způsobeny také pravidly a omezeními na straně politického systému. Například oprávnění voliči zdržující se v den konání voleb v zahraničí obvykle nemají stejnou příležitost účastnit se voleb jako voliči pobývající v místě trvalého bydliště. Zdroje a příležitosti účastnit se na politice tak dělají politickou rovnost závislou na dalších charakteristikách, jako jsou vzdělání, příjem, časové možnosti, místo bydliště atd.

Přestože vzdělání představuje jednu z hlavních charakteristik lidí, která souvisí s politickou participací, odborná literatura se neshoduje nad tím, proč tento vztah existuje. V literatuře se vyskytují dvě základní vysvětlení souvislosti vzdělání a politické participace. (Emler – Frazer 1999; Persson 2015) Podle klasického přístupu (tzv. absolutní model vzdělání) poskytuje vzdělání zdroje a hodnoty, které usnadňují účast. V prvé řadě vzdělání reprezentuje kognitivní schopnosti, především schopnosti porozumět textu. (Denny – Doyle 2008) Vzdělaní lidé tak mají znalosti a kritické myšlení, které jim umožňují rozumět politice. Vzdělávací proces navíc posiluje hodnoty, které podporují politickou participaci, jako například podpora demokracie či pocit politické efektivity. (Campbell et al. 1960; Verba et al. 1995) Pro vzdělané jedince je tak snazší participovat na politice.[4] Alternativní přístup (tzv. relativní model vzdělání) upozorňuje na to, že nejde o absolutní úroveň vzdělání, ale spíše o jeho relativní úroveň ke zbytku společnosti. (Nie et al. 1996) Není to obsah vzdělání, ale sociální pozice, do níž se člověk díky vzdělání dostane. Lidé s vyšším statusem jsou častěji rekrutovány pro politické aktivity a věnují se profesním aktivitám, které s politikou více souvisejí. To vede k jejich vyšší participaci.

---

[3] Klíčový princip rovného zvažování zájmů neznamená rovné zacházení ve smyslu splnění preferencí a zájmů. (Benn 1997: 115; Singer 1993: 23-24) Zájmů občanů je nespočet a tyto zájmy se liší. Často se stává, že zájmy různých občanů jsou ve vzájemném konfliktu. Není tedy možné, aby v situaci rozhodování mezi konfliktními zájmy bylo s každým zacházeno stejně. Podstatné však je, aby při procesu rozhodování byly zváženy zájmy všech aktérů, kterých se dané rozhodnutí týká.

[4] Existují také přístupy, podle nichž vzdělání představuje zástupnou proměnnou za charakteristiky rodiny, v níž člověk vyrůstal. Vzdělanější lidé totiž pocházejí z rodin, které ve svých dětech podněcují hodnoty, které ovlivňují politickou participaci, případně svým chováním dávají dětem příklad, který děti později následují. (Kam – Palmer 2008; Hillygus 2005) Vzdělání člověka tak podle tohoto přístupu pouze odráží charakteristiky, které člověk získal ještě před samotným formálním vzděláním.

Oba přístupy mají odlišné důsledky pro operacionalizaci vzdělání. Zatímco absolutní model využívá nejvyšší dosažené vzdělání či počet let studia, tak relativní model využívá srovnání se vzděláním ostatních členů určité skupiny, většinou věkové. (Podrobněji Gallego 2014; Nie et al. 1996) V této studii využíváme absolutní model vlivu vzdělání na politickou participaci, neboť je snadněji interpretovatelný a zároveň vede k lepší shodě modelu s daty. (Gallego 2014: 18-20)

Bez ohledu na to, co přesně vzdělání reprezentuje (zda pouze zdroje anebo i hodnoty a postoje jedince), objevují se ve společnostech vzdělanostní nerovnosti u jednotlivých forem politické participace. Před více než 80 lety formuloval Tingsten (1937) tzv. zákon nerovnosti, který spočívá v empirické pravidelnosti, kdy je nižší celková volební účast doprovázena větší nerovností v účasti mezi skupinami lidí. Tato pravidelnost je částečně způsobená vnitřní logikou výpočtu nerovností. V hypotetické situaci plné volební účasti je realizována úplná rovnost této formy politické participace a všechny relevantní sociální skupiny mají podíl na politické participaci, který přesně odpovídá jejich relativní velikosti v populaci oprávněných voličů. Se zvyšující se neúčastí obecně roste pravděpodobnost, že jednotlivé sociální skupiny nebudou participovat ve stejné míře. Empirické důkazy pro uvedené tvrzení ve většině případů toto pravidlo potvrzují bez ohledu na design výzkumu. (Armingeon – Schädel 2015; Dassonneville – Hooghe 2017; Gallego 2009; Hakhverdian et al. 2012; Northmore-Ball 2016; Persson et al. 2013)

Tingstenův zákon byl sice formulován pro volební účast, lze jej ale rozvinout i pro nevolební formy politické participace. Do úvahy je nutné vzít nejen celkovou výši účasti, ale i náročnost a intenzitu dané formy politické participace. Čím je daná forma politické participace nákladnější ve smyslu času, peněz, schopností a znalostí, tím méně by se jí mělo účastnit lidí a tím více by měla být vzdělanostně stratifikovaná. (Tingsten 1937; Verba et al. 1995; Whiteley – Seyd 2002) Proto by vzdělanostní nerovnosti měly být nejvyšší u aktivit, které vyžadují hodně kognitivních zdrojů (například kontaktování politiků) či materiálních zdrojů (například politický konzumerismus) a kterých se zároveň účastní málo lidí.

Existence vzdělanostních nerovností v politické participaci podstatným způsobem ovlivňuje politickou rovnost ve smyslu rovného zvažování zájmů všech občanů, neboť toto zvažování závisí na reprezentativnosti těch, kteří participují. (Schlozman et al. 2012: 101) Pokud v části populace, která se účastní vybrané formy politické participace, jsou relevantní sociodemografické a postojové skupiny zastoupeny v poměrech, které odpovídají jejich podílům v celé populaci, tak je politická participace reprezentativní a je tak splněn předpoklad pro rovné zvažování zájmů a preferencí všech občanů. Důležité

proto je, zda jsou vzdělanostní nerovnosti v participaci doplněny i postojovými nerovnostmi mezi aktivními a neaktivními.

Dosavadní zkoumání vztahu mezi politickou participací a zastáváním postojů k důležitým politickým tématům přinášejí nejednoznačná zjištění ohledně rozdílů v postojích mezi aktivními a neaktivními občany. (Kostelka 2014; Leighley – Nagler 2014; White – McAllister 2007) Nejrozsáhlejší komparativní studie z poslední doby ukázala, že v průměru se sice postoje voličů a nevoličů liší jen velmi málo, ale v případě, kdy je účast vzdělanostních skupin podstatně odlišná, postoje voličů a nevoličů se již začínají lišit. (Gallego 2014: 192) Máme-li toto zjištění zobecnit, tak rozdíly v postojích mezi aktivními a neaktivními lze očekávat pouze tehdy, jestliže existují velké nerovnosti v účasti jednotlivých vzdělanostních skupin a tyto vzdělanostní skupiny se zároveň odlišují v postojích.

Data, způsoby měření a analytická strategie

Tato studie využívá dvě skupiny datových souborů. První skupina je využita pro analýzu vzdělanostních nerovností ve volební účasti a druhá pro analýzu vzdělanostních nerovností v nevolebních formách politické participace a vlivu vzdělanostních nerovností v účasti na reprezentaci politických postojů.

Vzdělanostní nerovnosti ve volební účasti zkoumáme pomocí dotazníkových šetření, která byla provedena po parlamentních volbách (Poslanecká sněmovna, Národní rada a jejich předchůdci v Československu Česká národní rada a Slovenská národní rada). Tyto volby představují nejdůležitější volby v obou zemích. V parlamentních volbách se rozhoduje o síle politických stran v Poslanecké sněmovně a Národní radě, které hlasováním o vyslovení ne/důvěry vládě rozhodují o tom, kdo bude v zemi vládnout. Zaměření na parlamentní volby má i praktické důvody, neboť získat srovnatelné informace o vzdělanostní podmíněnosti účasti v jiných typech voleb v Česku a na Slovensku je obtížnější (snad s výjimkou voleb do Evropského parlamentu), případně takováto data vůbec neexistují. Seznam jednotlivých povolebních šetření a informace o sběru dat (agentura, velikost souboru, metoda výběru a období sběru dat) obsahuje Příloha č. 1[5].

Analýza vzdělanostních nerovností v nevolební participaci je omezena tím, že po celá 90. léta chybí data o účasti na jednotlivých formách politické participace v kvalitních dotazníkových šetřeních. Od roku 2002 se nicméně dotazníkové šetření Evropský sociální výzkum (European Social Survey –

[5] V českém případě se šetření konala vždy v co nejkratším termínu po volbách. Ve slovenském případě je situace horší, protože jsme v některých případech museli kvůli nedostupnosti jiných dat použít šetření, která mají delší časový odstup od voleb. Při delším časovém odstupu od voleb (viz případ slovenských voleb v roce 1994) může docházet ke zvýšení nepřesnosti odpovídání na otázku ohledně volební účasti. Švédská validizační studie nicméně prokázala, že dotazníková šetření nevedou k zásadně odlišným odhadům efektu vzdělání na volební účast oproti oficiálním informacím z cenzů a volebních statistik. (Dahlberg – Persson 2014)

ESS) každé dva roky dotazuje respondentů na to, zda se v uplynulém roce účastnily některé z řady politických aktivit. V Česku bylo provedeno sedm a na Slovensku pět vln tohoto šetření. Pro analýzu vývoje vzdělanostních nerovností využíváme data za srovnatelná období, při čemž z důvodů většího počtu případů slučujeme dvě po sobě jdoucí vlny dohromady. Analýzu postojové reprezentace provádíme na datech sloučených za všechny vlny. Dotazníková šetření ESS obsahují baterii nevolebních politických aktivit, z nichž pro účely analýz vzdělanostních nerovností využíváme pouze čtyři aktivity. Důvodem je skutečnost, že ostatních aktivit se účastní zanedbatelné procento lidí, což podstatným způsobem omezuje analýzy s tříděním druhého stupně. Například členství v politické straně deklarovalo na Slovensku v páté vlně ESS kolem jednoho procenta respondentů, což představuje jen 25 respondentů.

Vzdělání zjišťujeme pomocí otázky na dosažené formální vzdělání, při čemž využíváme čtyři kategorie, které jsou v obou zemích používány ve vzdělávací politice: základní škola, střední škola bez maturity, střední škola s maturitou a vysokoškolské vzdělání. V obou zemích došlo od přechodu k demokracii k výrazné vzdělanostní expanzi, především k většímu rozšíření vysokoškolského vzdělávání. (Doseděl – Katrňák 2017; Zelenka et al. 2015) V důsledku těchto změn se podstatně proměnila vzdělanostní struktura obou společností. Podíl lidí s vysokoškolským vzděláním se v obou zemích od počátku 90. let více než zdvojnásobil. Zároveň se zvýšil i podíl lidí, kteří mají alespoň střední školu s maturitou (od počátku 90. let se v obou zemích zvýšil přibližně ze třetiny na více než polovinu společnosti). Znamená to, že zatímco na počátku 90. let tvořila skupina lidí s maturitou zhruba třetinu voličů, kteří se mohli zúčastnit voleb, tak v posledních parlamentních volbách představovala tato skupina přes polovinu oprávněných voličů[6].

Důsledkem uvedené vzdělanostní expanze (společně se zavedením povinného 9. ročníku na základních školách) je skutečnost, že podstatná část jedinců nemá v době dosažení 18 let, kdy získávají volební právo, ještě ukončené vzdělání. Proto část mladých jedinců ve věku 18 až 20 let v dotazníkových šetřeních, která v analýzách používáme, uvádí, že mají ukončené pouze základní vzdělání, přestože je v blízké době čeká maturita a

[6] Tyto obecné trendy jsou částečně reflektovány i v datech analyzovaných v tomto textu (ne v takovém rozsahu jako v citovaných oficiálních statistikách). Konkrétně v České republice bylo podle povolebních dat v roce 1990 ve věkové skupině 21 let a starší přibližně 11 % vysokoškoláků (dále 12 % lidí se základním vzděláním, 41 % lidí se středoškolským vzděláním bez maturity a přibližně 36 % se středoškolským vzděláním s maturitou). V roce 2017 už byl podíl lidí s ysokoškolským vzděláním ve věkové skupině 21 let a více asi 16 % (přibližně 11 % lidí se základním vzděláním, 37 % lidí se středoškolským vzděláním bez maturity a 36 % se středoškolským vzděláním s maturitou). Na Slovensku bylo podle analyzovaných dat v roce 1990 ve věkové kategorii 21 let a starší přibližně 13 % vysokoškoláků (15 % lidí se základním vzděláním, 41 % lidí se středoškolským vzděláním bez maturity a přibližně 31 % se středoškolským vzděláním s maturitou). V roce 2016 už byl podíl lidí s vysokoškolským vzděláním ve věkové skupině 21 let a více asi 16% (přibližně 7 % lidí se základním vzděláním, 30 % lidí se středoškolským vzděláním bez maturity a 47 % se středoškolským vzděláním s maturitou). Je nutno dodat, že se jedná o výběrová šetření, přičemž v některých letech dochází k značným odchylkám od dlouhodobého trendu relativního zastoupení jednotlivých vzdělanostních skupin (největší odchylky jsou u slovenských voleb v roce 1998).

s velkou pravděpodobností i vysokoškolské studium. Jiní mají ukončené středoškolské vzdělání s maturitou a začínají studovat na vysoké škole. Vzhledem k tomu, že se mladí jedinci v obou zemích častěji neúčastní voleb, docházelo by při zahrnutí těchto mladých jedinců do výpočtu k navýšení neúčasti skupiny se základním vzděláním. Na druhé straně se mladí lidé účastní častěji některých nevolebních forem politické participace a při jejich zahrnutí do výpočtu by naopak docházelo k navýšení účasti na nevolebních formách politické participace u skupiny se základním vzděláním. Abychom zabránili těmto neopodstatněným zkreslením, která vznikají v důsledku měření vzdělanosti pomocí dokončeného vzdělání, používáme při výpočtech vzdělanostních rozdílů v politické participaci pouze respondenty ve věku 21 let a více[7]. Vliv této operacionalizace na vzdělanostní nerovnosti ve volební účasti se projeví mírným nárůstem účasti (v řádu nižších jednotek procentních bodů) u voličů se základním a středoškolským vzděláním bez maturity, a tudíž mírným poklesem celkových vzdělanostních nerovností.

Vzdělanostní nerovnosti v politické participaci analyzujeme převážně pomocí srovnávání podílů lidí napříč čtyřmi kategoriemi dosaženého vzdělání, kteří se účastní jednotlivých forem politické participace, a částečně i statistickým testováním rozdílnosti v účasti mezi skupinami. Kromě toho využíváme také souhrnný index, pomocí něhož lze určit, ve které formě politické participace existují celkově největší vzdělanostní nerovnosti, a zároveň sledovat vývoj celkových participačních nerovností v čase. Konkrétně využíváme index s označením NDQP, který počítáme podle studie politické nerovnosti Teorella a spoluautorů (2007: 392, 412). Index NDQP představuje standardizovanou celkovou vzdálenost mezi pozorovanými relativními hodnotami proporcionality a situací odpovídající úplné rovnosti politické participace[8]. Index NDQP se vypočítá podle následujícího vzorce (vzorec převzat podle Teorell et al. 2007a: 412):

---

[7] Všechny v článku prezentované analýzy byly vypočítány na respondentech ve věku 21 let a více. V tomto věku by už měli mít respondenti ukončené středoškolské vzdělání, jestliže jej studovali. Tím dojde k odstranění největších chyb při nepřesném zařazení do kategorie dokončeného vzdělání. Zároveň by v případě vysokoškolského studia měli v brzké době ukončit i bakalářský stupeň.

[8] Označení NDQP reprezentuje slovní spojení *Normed distance to the equality point*, které bychom mohli do češtiny přeložit jako *normovanou vzdálenost od bodu rovnosti*. Zjednodušeně řečeno, relativní hodnoty proporcionality vyjadřují, jakou částí se jednotlivé vzdělanostní skupiny podílejí na celkové participaci u konkrétní aktivity (při kontrolování rozdílné velikosti jednotlivých skupin dosaženého vzdělání). Při výpočtu relativních hodnot proporcionality v každé ze čtyř skupin dosaženého vzdělání dělíme podíl participujících lidí (z intervalu od 0 do 1) sumou všech podílů participujících napříč skupinami dosaženého vzdělání. Například u posledních voleb do Poslanecké sněmovny v roce 2017 dělíme podíly hlasujících lidí se základním vzděláním (0,43), se středoškolským vzděláním bez maturity (0,52), středoškolským vzděláním s maturitou (0,7) a vysokoškolským vzděláním (0,85) vždy sumou těchto čtyř podílů (tzn. 2,5 = 0,43 + 0,52 + 0,7 + 0,85). Výsledkem jsou čtyři relativní hodnoty proporcionality (ZŠ: 0,17; SŠ bez maturity: 0,21; SŠ s maturitou 0,28; VŠ: 0,34), jejichž suma se z definice rovná 1. Relativní hodnoty proporcionality kontrolují celkovou úroveň politické participace, tím že zohledňují jen samotnou participaci, kterou distribuují do čtyř vzdělanostních skupin. Zároveň kontrolují rozdílnou velikost vzdělanostních skupin.

$$NDQP = \sqrt{\left(\sum_{i=1}^{k}\left(P_i - \left(\frac{1}{k}\right)\right)^2\right) * \left(\frac{k}{k-1}\right)}$$

kde P_i představuje relativní hodnotu proporcionality v i-té skupině dosaženého vzdělání a k představuje počet skupin dosaženého vzdělání (v našem případě k = 4). Index NDQP může teoreticky nabývat hodnoty od 0 (úplná rovnost, pozorované relativní hodnoty proporcionality jsou totožné s hodnotami odpovídajícími rovným hodnotám proporcionality)[9] do 1 (maximálně možná úroveň nerovnosti).

Při zkoumání vlivu vzdělanostních nerovností v politické participaci na reprezentaci zastávaných postojů věnujeme pozornost čtyřem tématům, která se týkají různých dimenzí soutěže politických stran. Konkrétně zkoumáme vztahy mezi participačními nerovnostmi a postoji k přerozdělování příjmů, evropské integraci, imigraci a genderové rovnosti. Postoje k těmto tématům operacionalizujeme z hlediska lidí s nižším vzděláním. To znamená, že odpovědi na položky z dotazníku ESS orientujeme způsobem, aby ve skupině lidí se základním vzděláním byla přítomna výraznější tendence zastávat daný postoj než je tomu ve skupině lidí s vysokoškolským vzděláním. Všechny položky měřící postoje jsou transformovány do intervalu od 0 do 1[10]. Přesný způsob měření jednotlivých postojů a popisné statistiky jednotlivých indikátorů shrnuje Příloha 2.

Vzdělanostní nerovnosti ve volební účasti

Vývoj volební účasti v Česku a na Slovensku kopíruje celkový trend poklesu volební účasti v postkomunistických státech. (Kostelka 2017) V obou zemích došlo k největšímu propadu v prvních třech volbách v první polovině 90. let. V Česku účast v parlamentních volbách dosáhla nejprve téměř 97 procent (1990), následně 85 procent (1992) a poté již jen 76 procent (1996). Na Slovensku dosáhla účast nejprve 95 procent (1990), následně 84 procent (1992) a v dalších volbách 76 procent (1994). V následující dekádě a půl se účast v obou zemích vyvíjela odlišným způsobem. V Česku došlo k dalšímu propadu volební účasti na počátku 21. století, kdy účast klesla na 58 procent (2002) a od té doby se účast ve volbách do Poslanecké sněmovny pohybuje kolem 60

[9] Rovné hodnoty proporcionality v případě čtyř vzdělanostních skupin představují hodnotu 0,25 (pro každou ze čtyř skupin dosaženého vzdělání). Jinými slovy, úplná rovnost politické participace nastává, pokud v každé skupině dosaženého vzdělání participuje na dané aktivitě stejný podíl lidí (relativní hodnoty proporcionality jsou v tomto případě rovny 0,25 ve všech skupinách). Téměř úplná rovnost politické participace panovala mezi vzdělanostními skupinami ve volbách do České národní rady v roce 1990, kdy byla v každé skupině dosaženého vzdělání volební účast kolem 96,8 %.

[10] Respondenti bez platné odpovědi (tzn., neví, odmítl odpovědět) nejsou součástí prezentovaných analýz (byli z analýz vyřazeni).

procent. Na Slovensku došlo nejprve k nárůstu účasti na 84 procent (1998). Tyto volby v roce 1998 byly spojeny s nebývalou mobilizací elektorátu ze strany protimečiarovské opozice a občanské společnosti, jelikož se (nejen podle analytiků) rozhodovalo o celkovém charakteru politického režimu na Slovensku a zahraničněpolitickém směřování země. (Bútora et al. 1999) Po klíčových volbách v roce 1998, které znamenaly konec Vladimíra Mečiara na postu premiéra, volební účast dvakrát po sobě dramaticky klesla: nejprve na 70 procent (2002) a poté na 55 procent (2006). Od té doby účast ve volbách do Národní rady nepřesáhla 60 procent. Vypadá to, jako kdyby byl pokles účasti k necelým 60 procentům na Slovensku o čtyři roky opožděn oproti Česku.

Graf č. 1: **Účast ve volbách do Poslanecké sněmovny dle vzdělání** (1990 – 2017, procenta)

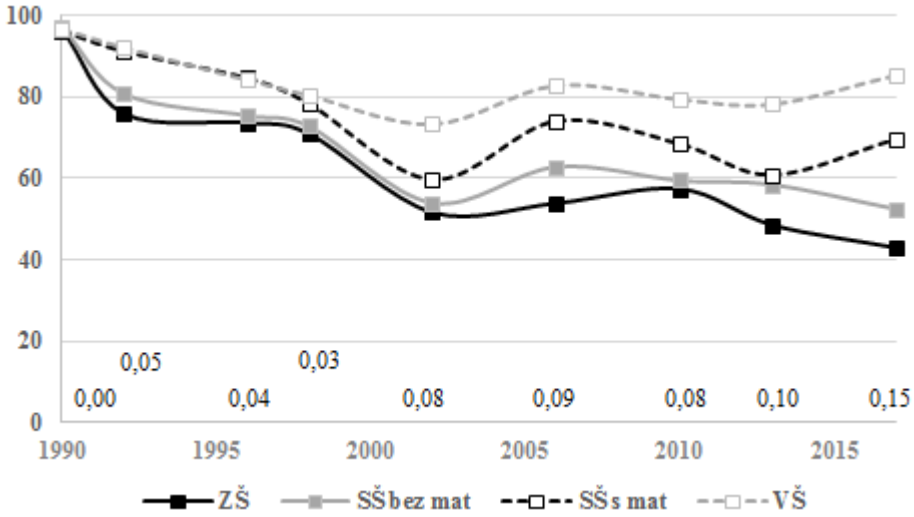

Zdroj: ČVS 1990 – 2017; populace 21+; vážená data (podle oficiální volební účasti).
Poznámka: Čísla ve spodní části grafu udávají hodnotu indexu NDQP.

Uvedené údaje o klesající a v současnosti již relativně nízké volební účasti otevírají možnost zkoumání vzdělanostních nerovností v účasti. Jaká je tedy účast jednotlivých vzdělanostních skupin v parlamentních volbách v Česku a na Slovensku? A jak se rozdíly v účasti jednotlivých skupin odlišují v závislosti na výši celkové účasti ve volbách? Grafy č. 1 a č. 2 prezentují údaje o volební účasti čtyř vzdělanostních skupin ve všech parlamentních volbách v Česku a na Slovensku od roku 1990 do roku 2017. V obou zemích je průběh ustavování vzdělanostních nerovností podobný, neboť se objevily hned v druhých porevolučních volbách v roce 1992, kdy volební účast klesla k 85 procentům, následně se sice ve dvou následujících volbách tyto nerovnosti

zmenšily, ale od roku 2002 se postupně zvětšovaly, až v posledních volbách dosáhly nejvyšších hodnot (měřeno indexem NDQP či rozdílem v účasti mezi lidmi se základním a vysokoškolským vzděláním).

Graf č. 2: **Účast ve volbách do Národní rady dle vzdělání** (1990 – 2016, procenta)

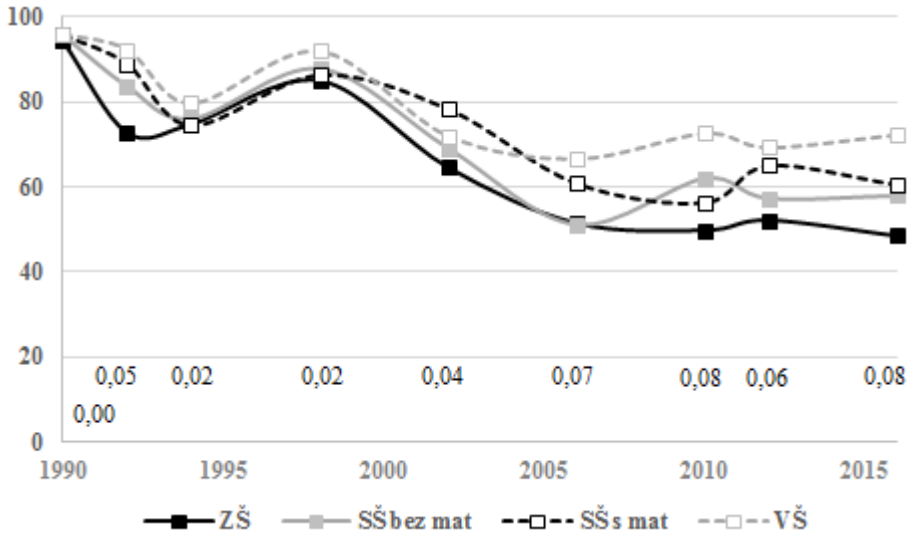

Zdroj: SVS 1990 – 2016; populace 21+; vážená data (podle oficiální volební účasti).
Poznámka: Čísla ve spodní části grafu udávají hodnotu indexu NDQP.

Přestože průběh ustavování vzdělanostních nerovností je v obou zemích podobný, úroveň nerovností se liší. V Česku jsou totiž podstatně vyšší, a to jak v případě vyjádření nerovností pomocí indexu NDQP (viz spodní části Grafů č. 1 a č. 2), tak v případě využití rozdílu v účasti mezi jedinci se základním a vysokoškolským vzděláním. V Česku přesáhl rozdíl v účasti těchto skupin 20 procentních bodů v roce 2002 a od té doby se dále zvyšoval. Ve sněmovních volbách v roce 2017 dokonce dosáhl rozdíl více jak 40 procentních bodů a volební účast ve skupině lidí s vysokoškolským vzděláním (85 %) tak byla přibližně dvakrát vyšší než ve skupině lidí se základním vzděláním (43 %). Na Slovensku se rozdíl v účasti jedinců se základním a univerzitním vzděláním podstatně zvýšil ve volbách v letech 2006 a 2010. Od té doby osciluje kolem 20 procentních bodů, kdy lidé se základním vzděláním mají účast přibližně 50 procent a lidé s vysokoškolským vzděláním kolem 70 procent.

Vzdělanostní nerovnosti v nevolební politické participaci

Jelikož nerovnosti v politické participaci jsou podmíněny celkovou úrovní participace, věnujeme nejdřív krátce pozornost úrovni participace u jednotlivých nevolebních politických aktivit (kontaktování politika či úředníka státní správy, podpis petice, účast na legální demonstraci a politický konzumerismus). Data ESS indikují, že z nevolebních forem politické participace se obyvatelé obou zemí v nejvyšší míře podílejí na podepisování petic (v Česku přibližně šestina obyvatel a na Slovensku dlouhodobě přibližně pětina obyvatel). Naopak v nejnižší míře se Češi a Slováci účastní demonstrací (v Česku v průměru přibližně 5 % obyvatel a na Slovensku v průměru přibližně 3 % obyvatel).

Graf č. 3: **Nevolební politická participace v Česku dle vzdělání** (2002 – 2012)

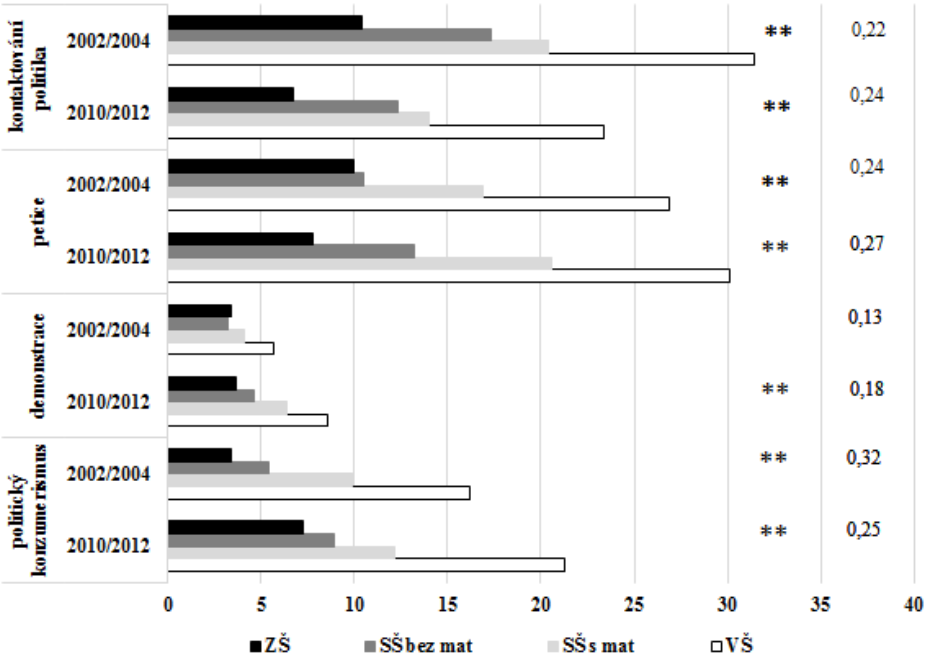

Zdroj: Evropský sociální výzkum 2002, 2004, 2010 a 2012; populace 21+; (váženo podle post-stratifikační váhy).
Poznámka: Graf udává procenta lidí, kteří se v uplynulém roce zúčastnili některé z aktivit. Pro každé období a aktivitu udává graf i hodnotu indexu NDQP.
** alespoň mezi dvěma skupinami existuje statisticky významný rozdíl v úrovni politické participaci (p ANOVA < 0,001)

V Česku lze v analyzovaném období let 2002 až 2014 vysledovat významné posuny pouze u jedné ze sledovaných forem nevolební politické participace,

neboť kontaktování politiků nebo úředníků pokleslo z 22 % v roce 2002 na přibližně 11 % obyvatel v roce 2014. U ostatních aktivit dochází v čase k mírnému nárůstu, i když tyto změny se pohybují převážně v rozmezí výběrové chyby (politický konzumerismus praktikuje v průměru asi 9 % obyvatel Česka). Obdobně i na Slovensku nedošlo ve sledovaném období u jednotlivých nevolebních aktivit k významným trendům v úrovni participace, když podíly participujících víceméně oscilují kolem dlouhodobého průměru (dlouhodobě přibližně 9 % slovenské populace cíleně nakupuje výrobky z politických důvodů a 9 % populace kontaktuje politika nebo úředníka).

Graf č. 4: **Nevolební politická participace na Slovensku dle vzdělání** (2004 – 2012)

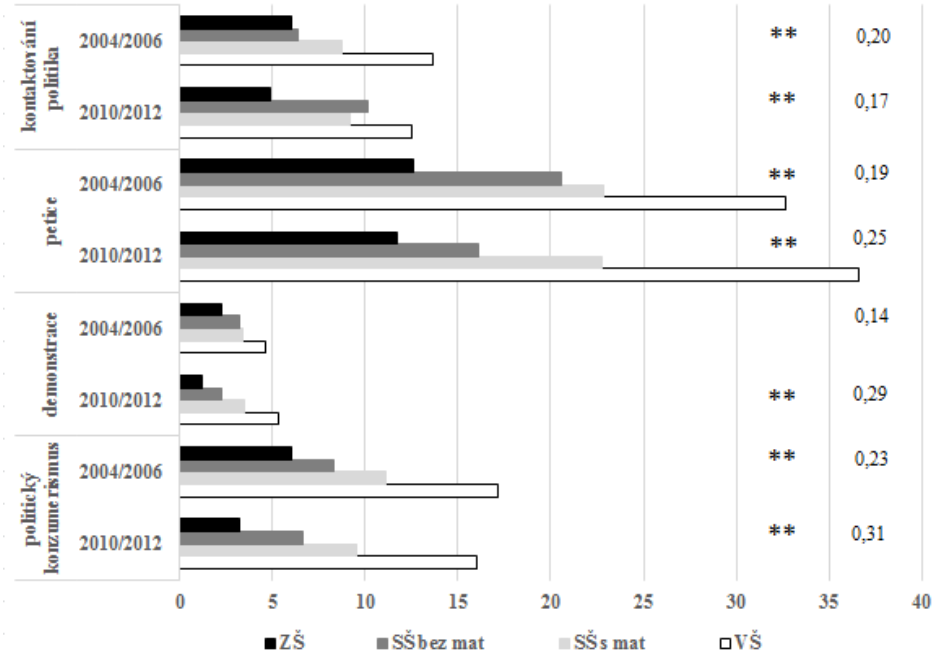

Zdroj: Evropský sociální výzkum 2004, 2006, 2010 a 2012; populace 21+; (váženo podle post-stratifikační váhy).
Poznámka: Graf udává procenta lidí, kteří se v uplynulém roce zúčastnili některé z aktivit. Pro každé období a aktivitu udává graf i hodnotu indexu NDQP.
** alespoň mezi dvěma skupinami existuje statisticky významný rozdíl v úrovni politické participaci (p ANOVA < 0,001)

Míru vzdělanostních nerovností v nevolebních formách politické participace prezentují Grafy č. 3 (Česko) a č. 4 (Slovensko). V těchto grafech prezentujeme podíly, v nichž se členové jednotlivých vzdělanostních skupin účastnili

v uplynulém roce jednotlivých aktivit. Grafy zachycují dva časové body: sloučené roky 2002 a 2004 (pro Slovensko 2004 a 2006) a sloučené roky 2010 a 2012. Díky sloučení dvou časově blízkých souborů může dojít ke zpřesnění odhadů a tak odfiltrování vlivu konkrétních událostí a specifičnosti období, které se mohly projevit na míře účasti v jednotlivých letech. Na pravém kraji grafů navíc prezentujeme hodnoty indexu NDQP.

Jak v Česku, tak na Slovensku se analyzovaných politických aktivit účastní častěji lidé s vyšším vzděláním. Dokonce lze říci, že míra účasti se systematicky zvyšuje s každou úrovní dokončeného formálního vzdělání. Jedinci s vysokoškolským vzděláním mají u všech aktivit přibližně třikrát vyšší účast než jedinci se základním vzděláním (s výjimkou demonstrací, u nichž mají přibližně dvakrát vyšší účast). V obou zemích jsou největší vzdělanostní nerovnosti (měřeno pomocí indexu NDQP) u politického konzumerismu. Bojkotování určitého zboží se v Česku účastní přibližně každý pátý vysokoškolák, zatímco u lidí bez maturity je to podstatně méně než 10 procent. U ostatních aktivit je pořadí proměnlivé, ale většinou je nejnižší míra nerovností u účasti na demonstracích. Například na Slovensku se v poslední době účastnilo demonstrací kolem 5 procent vysokoškoláků, zatímco u lidí bez maturity to bylo kolem 2 procent.

V čase sice došlo u většiny analyzovaných forem nevolební politické participace k mírnému nárůstu jejich využívání obyvateli (zejména v Česku, s výjimkou kontaktování politiků, které významně pokleslo), nemělo to ale žádný systematický vliv na rozsah vzdělanostních nerovností v účasti na těchto formách[11]. Hodnoty indexu NDQP jsou v čase relativně stabilní, i když lze zaznamenat u většiny aktivit mírný nárůst mezi oběma sledovanými obdobími. Zatímco v šesti případech došlo ke zvýšení nerovností, tak pouze ve dvou případech došlo k poklesu hodnot indexu. V Česku klesla míra nerovnosti u politického konzumerismu (při nárůstu podílu participujících klesl index NDPQ v sledovaném období z hodnoty 0,32 na 0,25) a na Slovensku mírně klesla nerovnost v kontaktování politiků (index NDPQ klesl z hodnoty 0,20 na 0,17). K určení toho, zda dochází v čase k nárůstu vzdělanostních nerovností, bude nicméně potřeba získat informace za delší časové období.

Z aktivit uvedených v Grafech č. 3 a č. 4 se nejvyšší nerovnost objevovala u politického konzumerismu, který je řazen mezi nové formy politické participace. (Newman – Bartels 2011) Existence velkých vzdělanostních nerovností v tomto případě s velkou pravděpodobností souvisí s tím, že konzumerismus je náročný z hlediska finanční prostředků. Jejich dostupnost souvisí s výší příjmu, který je podstatně závislý na dosaženém vzdělání. Překvapivá je skutečnost, že míra nerovností je v obou zemích přibližně stejná u podepisování petic a kon-

[11] Podle Tingstenova zákona nerovnosti bychom při zvýšení celkové účasti ceteris paribus očekávali snížení nerovností v participaci.

taktování politiků. Ačkoli jsou obě formy politické participace relativně individualizované, je zřejmé, že u kontaktování politiků je nutné využít více kognitivních schopností než při podpisu petice a s velkou pravděpodobností je kontaktování náročnější z hlediska času a vynaložené energie.

Důležité je vzájemné srovnání vzdělanostních nerovností u volební účasti a nevolebních forem politické participace. Účast na volbách představuje v obou zemích nejméně stratifikovanou formu politické participace. Vzdělanostní nerovnosti v nevolebních formách politické participace jsou mnohem větší než v případě účasti v parlamentních volbách. V Česku dosáhla vzdělanostní nerovnost ve volební účasti nejvyšších hodnot ve sněmovních volbách v roce 2017 (index NDQP byl 0,15), přičemž tato úroveň nerovnosti byla srovnatelná s nerovností v účasti na demonstracích v období 2002 – 2004. Ve všech ostatních případech byla nerovnost ve volební účasti menší. Na Slovensku byly vzdělanostní nerovnosti v účasti na volbách vždy významně nižší než u nevolebních forem politické participace.

Důsledky vzdělanostních nerovností pro reprezentaci postojů

Předchozí část prokázala podstatné rozdíly v politické participaci různě vzdělaných skupin obyvatelstva. V případě volební účasti došlo v čase v obou zemích k podstatnému rozevření nůžek. U nevolebních forem participace jsou tyto rozdíly ještě výraznější. Díky těmto rozdílům je tak splněn jeden z důležitých předpokladů, který pro existenci postojových odlišností mezi aktivními a neaktivními definovala Gallego (2014). Druhým nutným předpokladem je, aby se vzdělanostní skupiny odlišovaly i v postojích.

Ze čtyř analyzovaných postojů (postoje k přerozdělování příjmů, evropské integraci, imigraci a genderové rovnosti) registrujeme podstatné odlišnosti mezi vzdělanostními skupinami u tří postojů, a to v obou zemích[12]. Mezi jedinci s maturitou je mnohem menší podpora redistribuce příjmů než u lidí bez maturity. Rozdíl mezi průměrnými hodnotami odpovídající proměnné v obou skupinách je v Česku na úrovni 0,15 a na Slovensku 0,09 (proměnné měřící postoje nabývají hodnoty od 0 do 1). Podobné rozdíly se objevují i u odmítání rovnosti pohlaví. V Česku pozorujeme mezi jedinci bez maturitního vzdělání v průměru o 0,13 celé škály vyšší tendenci souhlasit s tvrzením, že by muži měli mít větší právo na zaměstnání než ženy, než mezi lidmi s alespoň maturitním vzděláním; na Slovensku je tento rozdíl 0,14. O trochu menší rozdíly jsou ve vztahu k migraci, kdy jedinci s nižším vzděláním ve větší míře odmítají imigraci lidí jiné rasy nebo etnické skupiny (rozdíl mezi průměry napříč dvěma

[12] Vzhledem k vysokému počtu respondentů v obou zemích existují statisticky významné rozdíly mezi lidmi bez maturity (tzn. základní škola nebo střední škola bez maturity) a lidmi s maturitou (tzn. střední škola s maturitou nebo vysoká škola) ve všech čtyřech zkoumaných postojích.

vzdělanostními skupinami je na úrovni 0,1 na Slovensku a 0,08 v Čechách). V případě posledního zkoumaného postoje (podpora evropské integrace) nejsou mezi lidmi s různým vzděláním skoro žádné podstatné rozdíly (rozdíl mezi průměry na úrovni 0,02 na Slovensku a 0,04 v Čechách). Celkově tedy existují věcně významné rozdíly mezi vzdělanostními skupinami u tří postojů, při čemž vzdělanější občané mají spíše ekonomicky pravicové a sociálně liberální postoje[13]. Jestliže tedy vzdělanější občané participují na politice častěji, jsou postoje aktivních občanů odlišné od těch, které zastávají neaktivní jedinci?

Graf č. 5: **Rozdíly v postojích mezi politicky aktivními a neaktivními v Česku**

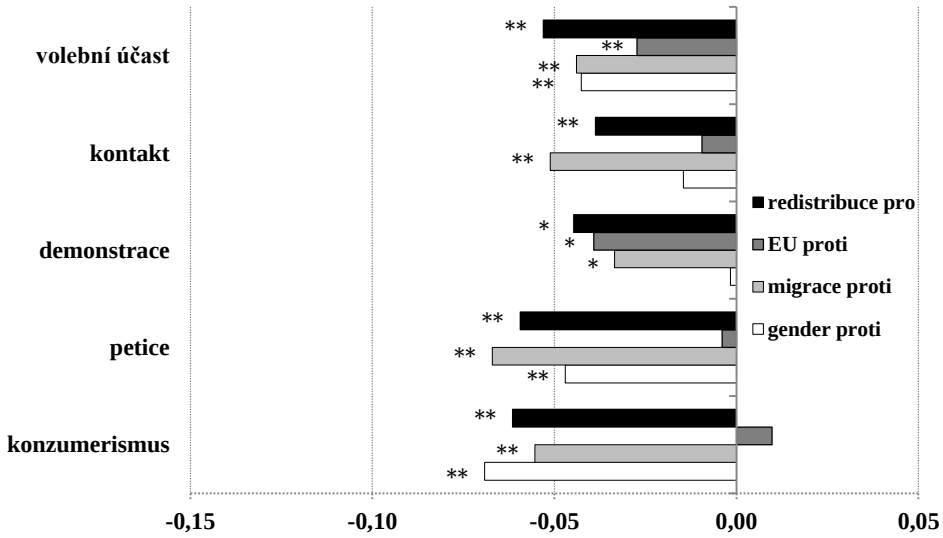

Zdroj: Evropský sociální výzkum 2002-2014; populace 21+; (váženo podle post-stratifikační váhy).
Poznámka: Graf udává rozdíl v průměrné podpoře postojů mezi aktivními a neaktivními. Negativní hodnoty představují vyšší podporu daných postojů mezi neaktivními (tzn., neaktivní jsou ve větší míře pro redistribuci příjmů, proti prohlubování evropské integrace, proti imigraci, proti genderové rovnosti na pracovním trhu než politicky aktivní).
* rozdíl mezi skupinami statisticky významný na hladině 0,01 ($p < 0,01$)
** rozdíl mezi skupinami statisticky významný na hladině 0,001 ($p < 0,001$)

Odpověď poskytují Grafy č. 5 a č. 6, v nichž prezentujeme rozdíly v postojích mezi aktivními a neaktivními jedinci v Česku a na Slovensku. Výpočet je založen na rozdílu průměrné hodnoty postoje mezi aktivními a průměrné hodnoty mezi neaktivními. Negativní hodnoty představují vyšší podporu daných

[13] Statisticky významné rozdíly mezi oběma vzdělanostními skupinami existují u všech čtyř postojů.

postojů mezi neaktivními, zatímco pozitivní hodnoty představují vyšší podporu mezi aktivními. Proto například v Grafu č. 5 hodnota mínus 0,053 v případě volební účasti a podpory redistribuce znamená, že průměrná podpora redistribuce je mezi nevoliči vyšší než mezi voliči, a to přibližně o jednu dvacetinu škály (na které je postoj měřen).

Graf č. 6: **Rozdíly v postojích mezi politicky aktivními a neaktivními na Slovensku**

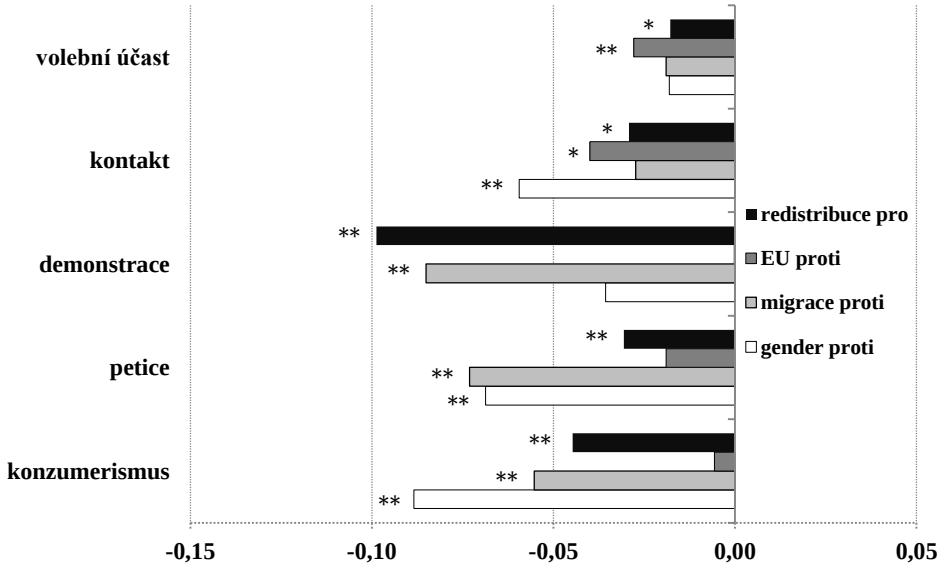

Zdroj: Evropský sociální výzkum 2004-2012; populace 21+; (váženo podle post-stratifikační váhy).
Poznámka: Graf udává rozdíl v průměrné podpoře postojů mezi aktivními a neaktivními. Negativní hodnoty představují vyšší podporu daných postojů mezi neaktivními (tzn., neaktivní jsou ve větší míře pro redistribuci příjmů, proti prohlubování evropské integrace, proti imigraci, proti genderové rovnosti na pracovním trhu než politicky aktivní).
* rozdíl mezi skupinami statisticky významný na hladině 0,01 ($p < 0,01$)
** rozdíl mezi skupinami statisticky významný na hladině 0,001 ($p < 0,001$)

Celkově jsou rozdíly mezi aktivními a neaktivními relativně malé (zejména v případě České republiky) a ve většině případů se pohybují do pěti procent rozsahu škály. Rozdíl na úrovni deset procent rozsahu škály se objevil pouze jednou na Slovensku (menší podpora redistribuce mezi lidmi, kteří se účastnili demonstrace). Přestože jsou rozdíly relativně malé (relativně malé ve vztahu k postojovým rozdílům na základě dosaženého vzdělání), mají očekávaný směr. Vzhledem k vyšší aktivitě vzdělanějších skupin obyvatelstva totiž nepřekvapuje, že aktivní lidé (oproti neaktivním) zastávají mírně pravicovější a so-

ciálně liberálnější postoje. Pouze v případě evropské integrace jsou rozdíly mezi aktivními a neaktivními malé až zanedbatelné.

Jednotlivé aktivity jsou v grafech seřazeny podle míry vzdělanostní nerovnosti (viz Grafy č. 3 a č. 4), přičemž u volební účasti je nerovnost podstatně nižší než u ostatních forem politické participace. Jestliže platí argument Gallego (2014), měla by být větší vzdělanostní nerovnost v aktivismu doprovázena většími rozdíly v postojích aktivních a neaktivních a v grafech by se měly rozdíly zvětšovat od hlasování ve volbách až po politický konzumerismus. Zatímco v Česku jsou rozdíly v postojích aktivních a neaktivních podobné napříč jednotlivými aktivitami, tak na Slovensku lze zaznamenat nejmenší rozdíly v postojích mezi aktivními a neaktivními v případě volební účasti. O něco větší rozdíly jsou v případě kontaktování politiků. Naopak v případě politického konzumerismu, podepisování petic a účasti na demonstracích jsou rozdíly mezi aktivními a neaktivními relativně velké (a statisticky významné).

Na uvedené analýze nicméně překvapí dvě skutečnosti. Přestože se různých forem politické participace účastní častěji vzdělaní jedinci a přestože jsou mezi více a méně vzdělanými skupinami společnosti relativně velké rozdíly v zastávání postojů, tak nakonec jsou rozdíly v postojích mezi aktivními a neaktivními podstatně menší. Navíc se stává, že velké rozdíly v postojích vzdělanostních skupin se v případě jedné aktivity promítnou do postojových rozdílů mezi aktivisty a neaktivisty, zatímco v případě jiné aktivity jsou postoje aktivních a neaktivních stejné. A to i přesto, že jsou obě aktivity vzdělanostně stejně stratifikované.

Detailní analýzy, které zde neprezentujeme, odhalily, že to, zda se vzdělanostní rozdíly v aktivitě a postojích promítnou i do postojových rozdílů mezi aktivními a neaktivními, závisí na tom, zda se v postojích odlišují aktivní a neaktivní v jednotlivých vzdělanostních skupinách. Velké rozdíly v postojích mezi vzdělanostními skupinami se nemusí promítnout do rozdílů v postojích mezi aktivními a neaktivními tehdy, jestliže se v různých vzdělanostních skupinách postojově neodlišují od sebe ti, co se aktivit účastní, od těch, co se jich neúčastní. Naopak tehdy, když se politických aktivit účastní stoupenci určitého postoje, a to napříč vzdělanostními kategoriemi, pak se vzdělanostní rozdíly v postojích promítnou do postojových rozdílů mezi aktivními a neaktivními. Tyto analýzy ukázaly, že vztah mezi vzděláním, aktivismem a postoji není triviální a nelze předpokládat, že dochází k automatickému překlopení vzdělanostních nerovností v aktivismu do nerovností v postojové reprezentaci.

Závěr

V této studii jsme se zaměřili na analýzu vzdělanostních nerovností v politické participaci v Česku a na Slovensku v dlouhodobé perspektivě a na důsledky těchto nerovností pro politickou reprezentaci. Jak volební účast, tak nevolební

politická participace jsou v obou zemích silně vzdělanostně stratifikované, neboť lidé s univerzitním vzděláním se účastní na politice více, než lidé se středoškolským vzděláním s maturitou, a ti zase více než lidé bez maturitní zkoušky či jen dokonce se základním vzděláním. Seřazení vzdělanostních skupin je téměř vždy stejné a odpovídá formální úrovni vzdělání: čím vyšší vzdělání, tím vyšší účast. Zatímco v případě volební účasti dochází v čase k nárůstu vzdělanostních nerovností, tak u nevolebních forem jsou rozdíly více méně stabilní. Přesto ale ve většině případů nevolební participace dochází v čase k mírnému nárůstu nerovností. Bez ohledu na způsob srovnání vzdělanostních nerovností (index NDQP či poměr v účasti mezi jedinci s maturitou a bez maturity) dosahují tyto nerovnosti podstatně vyšší úrovně u nevolebních forem participace než u volební účasti.

Z hlediska mezinárodního srovnání se obě analyzované země neliší v dominantní tendenci lidí s nejvyšším vzděláním častěji se účastnit nevolební politické participace (ve srovnání s lidmi s nejnižším vzděláním). Co se týče celkových vzdělanostních nerovností v politické participaci, tak obě zkoumané země patří u většiny sledovaných aktivit k evropskému průměru. To znamená, že když srovnáme Česko a Slovensko se 13 evropskými demokraciemi zahrnutými do mezinárodní studie publikované Teorellem a spoluautory (Teorell et al. 2007a), tak hodnoty NDQP indexů jsou blízko průměru za všechny země. Obě země jsou naopak zcela výjimečné v míře vzdělanostní stratifikace volební účasti, když tyto nerovnosti jsou v obou zemích podstatně větší než v dalších evropských zemích. (Srov. Teorell et al. 2007a: 395; Gallego 2014)

Všeobecné parlamentní volby byly dříve považovány za základní institucionální nástroj, který garantuje rovnováhu mezi sociálními třídami v politickém systému a slouží nízko-statusovým skupinám k prosazování jejich zájmů. Ostatní formy politické participace a způsoby ovlivňování obsahu veřejných politik totiž byly mnohem více v rukou vysoko-statusových skupin. (Schattschneider 1975) Proměny ve volební účasti vzdělanostních skupin z poslední doby nicméně vedou k tomu, že i volební účast je čím dál tím více vychýlená ve prospěch vysoko-statusových skupin (Dassonneville – Hooghe 2017; Northmore-Ball 2016), přestože ne v takové míře jako nevolební formy participace. (Schlozman et al. 2012) Česká republika a Slovensko v tomto směru kopírují obecné trendy, při čemž nárůst vzdělanostních nerovností ve volební účasti v obou zemích vede k tomu, že už ani parlamentní volby nelze považovat za prostor, kde by se nízko-statusové skupiny mohly hlasitěji ozvat. Budoucí výzkum by se měl zaměřit na identifikaci důvodů, proč dochází (nejenom) v obou zemích k nárůstu vzdělanostních nerovností ve volební účasti.

Odlišnosti v míře účasti jednotlivých vzdělanostních skupin mohou mít vážné důsledky v případě větších rozdílů v politických postojích a preferencích mezi těmi, kteří se politiky účastní, a těmi, kteří se jí neúčastní. Analýzy posto-

jových odlišností mezi aktivními a neaktivními jedinci nicméně odhalily, že tyto rozdíly nejsou velké a ve většině případů se postoje aktivních a neaktivních odlišují řádově o pět procent rozsahu dané postojové škály. Postoje aktivních jsou ale systematicky podobné postojům lidí s vyšším vzděláním. Naše analýza zároveň odhalila, že vzdělanostní nerovnosti v aktivismu a postojích se nemusí automaticky promítnout do postojových rozdílů mezi aktivními a neaktivními jedinci. Výzkum by se tak měl v budoucnosti zaměřit na vzájemné vztahy mezi vzděláním, aktivismem a postoji.

Lukáš Linek *je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. Zabývá se volebním chováním, politickým stranictvím a politickými postoji. K daným tématům publikoval mimo jiné monografie* Zrazení snu? Struktura a dynamika postojů k politickému režimu a jeho institucím a jejich důsledky *(Praha: Sociologické nakladatelství SLON, 2010),* Kam se ztratili voliči? Vysvětlení vývoje volební účasti v České republice v letech 1990 – 2010 *(Brno: CDK, 2013) a Dočasná stabilita?* Volební podpora politických stran v České republice v letech 1990 – 2010 *(Praha: Sociologické nakladatelství SLON, 2013; společně s Patem Lyonsem). Publikoval například v Electoral Studies, Party Politics, Journal of Legislative Studies.*

Ivan Petrúšek *je odborným pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. Studuje doktorský program sociologie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Publikoval monografii* Analýza chybějících hodnot *(Praha: SOÚ, 2015), v níž se věnoval řešením problému chybějících údajů v společenskovědních datech. Mezi jeho další výzkumné zájmy patří postoje k sociálnímu státu a politická participace.*

LITERATURA

ARMINGEON, K. – SCHÄDEL, L., 2015: Social Inequality in Political Participation: The Dark Sides of Individualisation. West European Politics 38, č. 1, s. 1-27.

BARNES, S., 2006: The Changing Political Participation of Postcommunist Citizens. International Journal of Sociology 36, č. 2, s. 76-98.

BOVENS, M. – WILLE, A., 2010: The Education Gap in Participation and Its Political Consequences. Acta Politica 45, č. 4, s. 393-422.

BÚTORA, M. – MESEŽNIKOV, G. – BÚTOROVÁ, Z. (eds.), 1999: Slovenské voľby ´98: Kto? Prečo? Ako? Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.

CAMPBELL, A. – CONVERSE, P. E. – MILLER, W. E. – STOKES, D., 1960: The American Voter. New York: John Wiley and Sons.

CONVERSE, P. E., 1972: Change in the American Electorate. The Human Meaning of Social Change. New York: Russell Sage Foundation.

CURTICE, J., 2017: Why Leave Won the UK's EU Referendum. JCMS: Journal of Common Market Studies.

DAHL, R. A., 1989: Democracy and Its Critics. New Haven: Yale Univ. Press.

DAHL, R. A., 2006: On Political Equality. New Haven: Yale Univ. Press.
DAHLBERG, S. – PERSSON, M., 2014: Different Surveys, Different Results? A Comparison of Two Surveys on the 2009 European Parliamentary Election. West European Politics 37, č. 1, s. 204-221.
DASSONNEVILLE, R. – HOOGHE, M., 2017: Voter Turnout Decline and Stratification: Quasi-Experimental and Comparative Evidence of a Growing Educational Gap. Politics 37, č. 2, s. 184-200.
DENNY, K. – DOYLE, O., 2008: Political Interest, Cognitive Ability and Personality: Determinants of Voter Turnout in Britain. British Journal of Political Science 38, č. 2, s. 291-310.
VAN DETH, J. W., 2014: A Conceptual Map of Political Participation. Acta Politica 49, č. 3, s. 349-367.
DOSEDĚL, T. – KATRŇÁK, T., 2017: Finanční a nefinanční návratnost vzdělání v době vzdělanostní expanze v České republice. Sociologický časopis/Czech Sociological Review 53, č. 5, s. 693-718.
EMLER, N. – FRAZER, E., 1999: Politics: The Education Effect. Oxford Review of Education 25, č. 1-2, s. 251-273.
GALLEGO, A., 2009: Where Else Does Turnout Decline Come From? Education, Age, Generation and Period Effects in Three European Countries. Scandinavian Political Studies 32, č. 1, s. 23-44.
GALLEGO, A., 2014: Unequal Political Participation Worldwide. New York: Cambridge University Press.
GOODWIN, M. – MILAZZO, C., 2017: Taking Back Control? Investigating the Role of Immigration in the 2016 Vote for Brexit. The British Journal of Politics and International Relations 19, č. 3, s. 450-464.
GYÁRFÁŠOVÁ, O. – BAHNA, M. – SLOSIARIK, M., 2017: Sila nestálosti: volatilita voličov na Slovensku vo voľbách 2016. Středoevropské Politické Studie Central European Political Studies Review 19, č. 1, s. 1-24.
HAKHVERDIAN, A. – VAN DER BRUG, W. – DE VRIES, C., 2012: The Emergence of a 'Diploma Democracy'? The Political Education Gap in the Netherlands, 1971 – 2010. Acta Politica 47, č. 3, s. 229-247.
HERZMANN, J., 2018: Od pravolevé polarity ke sváru tradicionality a modernity. Pp. 148-159 in Proč? Proč je Zeman prezidentem? Proč jsme tam, kde jsme? Praha: Zeď.
HILLYGUS, D. S., 2005: The Missing Link: Exploring the Relationship Between Higher Education and Political Engagement. Political Behavior 27, č. 1, s. 25-47.
INGLEHART, R. – NORRIS, P., 2017: Trump and the Populist Authoritarian Parties: The Silent Revolution in Reverse. Perspectives on Politics 15, č. 2, s. 443-454.
KAM, C. D. – PALMER, C. L. 2008: Reconsidering the Effects of Education on Political Participation. The Journal of Politics 70, č. 3, s. 612-631.
KOSTELKA, F., 2014: The State of Political Participation in Post-Communist Democracies: Low but Surprisingly Little Biased Citizen Engagement. Europe-Asia Studies 66, č. 6, s. 945-968.

KOSTELKA, F., 2017: Does Democratic Consolidation Lead to a Decline in Voter Turnout? Global Evidence Since 1939. American Political Science Review 111, č. 4, s. 1-15.
LEIGHLEY, J. E. – NAGLER, J., 2014: Who Votes Now?: Demographics, Issues, Inequality and Turnout in the United States.
LIJPHART, A., 1997: Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma Presidential Address, American Political Science Association, 1996. American Political Science Review 91, č. 1, s. 1-14.
LINEK, L., 2013: Kam se ztratili voliči? vysvětlení vývoje volební účasti v České republice v letech 1990 – 2010. 1. vyd. Brno: Centrum pro Studium Demokracie a Kultury (CDK).
MICHELETTI, M., 2003. Political Virtue and Shopping: Individuals, Consumerism and Collective Action. New York: Palgrave Macmillan.
NEWMAN, B. J. – BARTELS, B. L., 2011: Politics at the Checkout Line: Explaining Political Consumerism in the United States. Political Research Quarterly 64, č. 4, s. 803-817.
NIE, N. H. – JUNN, J. – STEHLIK-BARRY, K., 1996: Education and Democratic Citizenship in America. Chicago: University of Chicago Press.
NORTHMORE-BALL, K., 2016: Increasingly Unequal Turnout in Eastern European New Democracies: Communist and Transitional Legacies versus New Institutions. Electoral Studies 42, s. 188-200.
PEHE, J., 2018. Jaké jsou lekce z prezidentské volby? Pp. 160-173 in Proč? Proč je Zeman prezidentem? Proč jsme tam, kde jsme? Praha: Zeď.
PERSSON, M., 2015: Education and Political Participation. British Journal of Political Science 45, č. 3, s. 689-703.
PERSSON, M. – SOLEVID, M. – ÖHRVALL, R., 2013: Voter Turnout and Political Equality: Testing the 'Law of Dispersion' in a Swedish Natural Experiment. Politics 33, č. 3, s. 172-784.
ROSENSTONE, S. J. – HANSEN, J. M., 2003: Mobilization, Participation, and Democracy in America. New York: Longman.
SCHATTSCHNEIDER, E. E., 1975: The Sovereign People: A Realist's View of Democracy in America. Hinsdale, Ill: Dryden Press.
SCHLOZMAN, K. L. – VERBA, S. – BRADY, H. E., 2012: The Unheavenly Chorus: Unequal Political Voice and the Broken Promise of American Democracy. Princeton: Princeton University Press.
SMITH, M. L., 2009: The Inequality of Participation: Re-Examining the Role of Social Stratification and Post-Communism on Political Participation in Europe. Sociologický Časopis/Czech Sociological Review 45, č. 3, s. 487-517.
STUBAGER, R., 2010: The Development of the Education Cleavage: Denmark as a Critical Case. West European Politics 33, č. 3, s. 505-533.
TEORELL, J., 2006: Political Participation and Three Theories of Democracy: A Research Inventory and Agenda. European Journal of Political Research 45, č. 5, s. 787-810.
TEORELL, J. – SUM P. – TOBIASEN, M., 2007a: Participation and Political Equality: An Assessment of Large-Scale Democracy., s. 384-414, In: Citizenship and

Involvement in European Democracies: A Comparative Analysis, Jan W. van Deth, José R. Montero, Anders Westholm. London, New York: Routledge.
TEORELL, J. – TORCAL, M. – MONTERO, J. R., 2007b: Political Participation: Mapping the Terrain., s. 348-358, In: Citizenship and Involvement in European Democracies: A Comparative Analysis, Jan W. van Deth, José R. Montero, Anders Westholm. London, New York: Routledge.
THEOCHARIS, Y., 2015: The Conceptualization of Digitally Networked Participation. Social Media + Society 1, č. 2.
TINGSTEN, H., 1937: Political Behavior: Studies in Election Statistics. London: P. S. King and Son.
VERBA, S., 2003: Would the Dream of Political Equality Turn out to Be a Nightmare? Perspectives on Politics 1, č. 4, s. 663-679.
VERBA, S. – BURNS, N. – SCHLOZMAN, K. L., 2003: Unequal at the Starting Line: Creating Participatory Inequalities across Generations and among Groups. The American Sociologist 34, č. 1-2, s. 45-69.
VERBA, S. – NIE, N. H. – KIM, J., 1978: Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison. Chicago: University of Chicago Press.
VERBA, S. – SCHLOZMAN, K. L. – BRADY, H. E., 1995: Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
VRÁBLÍKOVÁ, K., 2009: Politická participace a její determinanty v postkomunistických zemích. Sociologický Časopis/Czech Sociological Review 45, č. 5, s. 867-897.
WHITE, S. – McALLISTER, I., 2007: Turnout and Representation Bias in Post-Communist Europe. Political Studies 55, č. 3, 586-606.
WHITELEY, P. – SEYD, P., 2002: High-Intensity Participation: The Dynamics of Party Activism in Britain. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
ZELENKA, M. – KOUCKÝ, J. – BARTUŠEK, A., 2015: Expanze, masifikace a přístup k vysokoškolskému vzdělání na Slovensku. Praha: Středisko vzdělávací politiky.

Příloha 1
Seznam použitých dotazníkových šetření k měření volební účasti

Česká volební studie (ČVS 1990 – 2017)

Volby: ***Česká republika***	**Agentura**	**Rozsah výběru**	**Metoda výběru**	**Období sběru dat**
20.–21. 10. 2017	CVVM	1559	kvótní výběr	říjen–listopad 2017
25.–26. 10. 2013	CVVM	1653	kvótní výběr	říjen–listopad 2013
28.–29. 5. 2010	CVVM	1857	kvótní výběr	květen–červen 2010
2.–3. 6. 2006	CVVM	2002	kvótní výběr	červen 2006
14.–15. 6. 2002	CVVM	944	kvótní výběr	červen–červenec 2002
19.–20. 6. 1998	IVVM	2035	kvótní výběr	červenec 1998
31. 5.–1. 6. 1996	STEM	1229	kvótní výběr	červen 1996
5.–6. 6. 1992	IVVM	805	kvótní výběr	červen 1992
8.–9. 6. 1990	IVVM	664	kvótní výběr	červen 1990

Slovenská volební studie (SVS 1990 – 2016)

Volby: ***Slovensko***	**Agentura**	**Rozsah výběru**	**Metoda výběru**	**Období sběru dat**
5.3.2016	TNS	1150	vícestupňový náhodný	říjen–listopad 2016
10.3.2012	Focus	1026	kvótní výběr	červen 2012
12.6.2010	TNS	1203	vícestupňový náhodný	červen–červenec 2010
17.6.2006	Focus	1002	kvótní výběr	červenec 2006
20.–21. 9. 2002	ÚVVM	1133	kvótní výběr	září–říjen 2002
25.–26. 9. 1998	Focus	1806	kvótní výběr	leden 1999
1.10.1994	Slov. rozhlas	1388	dvoustupňový, kvótní	červen 1996
5.–6. 6. 1992	IVVM	419	kvótní výběr	červen 1992
8.–9. 6. 1990	IVVM	336	kvótní výběr	červen 1990

Příloha 2
Měření nevolební politické participace a postojů v šetřeních Evropský sociální výzkum

Nevolební politická participace
„Existují různé způsoby, prostřednictvím kterých je možné se pokusit o zlepšení různých záležitostí v České republice nebo jakými lze předejít jejich zhoršování. Udělal/a jste v posledních 12 měsících některou z následujících věcí?“
1. Obrátil/a se na politika, úředníka státní správy či místní samosprávy (kontaktování politika).
2. Podepsal/a petici (petice).
3. Účastnil/a se legální veřejné demonstrace (demonstrace).
4. Bojkotoval/a určité zboží (politický konzumerismus).
Možnosti odpovědí: *ano – ne*.

Přerozdělování příjmů
„Do jaké míry souhlasíte či nesouhlasíte s každým z následujících výroků:“
„Vláda by měla přijmout opatření, která by snižovala rozdíly v příjmech.“
Možnosti odpovědí (numerická hodnota po přeškálování odpovědí do intervalu 0–1): *rozhodně souhlasím (1) – souhlasím (0,75) – ani souhlas, ani nesouhlas (0,5) – nesouhlasím (0,25) – rozhodně nesouhlasím (0)*
Popisné statistiky (ESS 2004-12*)*: ČR: $\bar{x}$ = 0,661; s = 0,302; SR: $\bar{x}$ = 0,743; s = 0,248.

Evropská integrace
„Nyní se zamyslete nad Evropskou unií, někteří tvrdí, že Evropské sjednocení by mělo dále pokračovat. Jiní tvrdí, že sjednocení už překročilo určitou mez. S použitím této karty prosím řekněte, jaké číslo na škále nejlépe popisuje vaše stanovisko?“
Možnosti odpovědí (numerická hodnota po přeškálování odpovědí do intervalu 0–1): *0 = Sjednocení už zašlo příliš daleko (1) – 1 (0,9) – 2 (0,8) – 3 (0,7) – 4 (0,6) – 5 (0,5) – 6 (0,4) – 7 (0,3) – 8 (0,2) – 9 (0,1) – 10 = Sjednocení by mělo dále pokračovat (0)*
Popisné statistiky (ESS 2004-12*)*: ČR: $\bar{x}$ = 0,491; s = 0,263; SR: $\bar{x}$ = 0,449; s = 0,266.

Imigrace

„Nyní s použitím této karty řekněte, do jaké míry by podle Vás měla Česká republika dovolit, aby sem přicházeli a žili zde lidé jiné rasy nebo etnické skupiny než je většina českých lidí? Měla by…“

Možnosti odpovědí (numerická hodnota po přeškálování odpovědí do intervalu 0–1): *Dovolit hodně lidem, aby sem přicházeli a žili tady (0) – Dovolit to některým (0,33) – Dovolit to malému počtu (0,67) – Nedovolit to nikomu (1)*

Popisné statistiky (ESS 2004-12*)*: ČR: $\bar{x}$ = 0,604; s = 0,284; SR: $\bar{x}$ = 0,512; s = 0,320.

Genderová rovnost

„Nyní přečtu několik výroků o mužích a ženách a jejich rolích v rodině. Použijte tuto kartu a řekněte mi prosím, nakolik souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícími výroky.“

„Když je málo pracovních míst, muži by měli mít větší právo na zaměstnání než ženy.“

Možnosti odpovědí (numerická hodnota po přeškálování odpovědí do intervalu 0–1): *rozhodně souhlasím (1) – spíše souhlasím (0,75) – ani souhlas, ani nesouhlas (0,5) – spíše nesouhlasím (0,25) – rozhodně nesouhlasím (0)*

Popisné statistiky (ESS 2004-12*)*: ČR: $\bar{x}$ = 0,448; s = 0,320; SR: $\bar{x}$ = 0,472; s = 0,281.